

Bożena KOWALOWA

Wolność i naród w literaturze niemieckiej

Freiheit und Volk in der deutschen Literatur

Problematyka wolnościowa w literaturze niemieckiej pozostaje niejednokrotnie w ścisłym związku z tematyką narodową, patriotyczną i społeczną. Pierwszy niemiecki poeta polityczny wielkiego formatu, Walther von der Vogelweide, opowiada się w *Spruchdichtung* po stronie cesarza przeciwko ingerencji wyższego duchowieństwa w wewnętrzne sprawy Niemiec, stając się niejako prekursorem Reformacji. Teatr średniowieczny w grach zapustnych, przeradzających się często w satyry polityczne, i w komediach szkolnych Sykstusa Bircka krytykuje stosunki społeczne i wraz z ówczesnymi pieśniami ludowymi odsłania i piętnuje konflikty zachodzące pomiędzy poszczególnymi miastami, rycerstwem i książętami.¹ Nie brak jest tu również politycznej pieśni o aktualnym, okolicznościowym, niemal reportażowym charakterze, jak np. utwory Jörga Graffa.

Bogata publicystyka Reformacji przenosi polemikę polityczną także na płaszczyznę religijną i narodową, czego dowodem są pisma Marcina Lutra² i dialogi Ulricha von Huttena. Ten wybitny niemiecki humanista marzy o wskrzeszeniu dawnej świetności cesarstwa i stanu rycerskiego i w r. 1522 bierze udział w nieudanym południowoniemieckim powstaniu rycerstwa pod dowództwem Sickingena. W swoich *Dialogach* zwraca się przeciwko wszelkiemu uciskowi i wyzyskowi, piętnuje bezwzględność książąt i patrycjatu miejskiego, występuje również przeciwko mocarstwowym tendencjom pa-

¹ *Der deutsche Renaissancehumanismus*, Abriß und Auswahl von Winfried Trilitsch, Leipzig 1981, s. 96.

² *Martin Luther in Selbstzeugnissen und Dokumenten*, dargestellt von Hans Lilje, Hamburg 1965, s. 70 i nn.

pieża, którego uważa za sprawcę upadku Niemiec. Wielkie zbrojne powstanie chłopów niemieckich w latach 1524–1525 znajduje gorące poparcie u Hansa Hergota, autora dzieła *Neue Wandlungen eines christlichen Lebens* oraz u reprezentującego radykalny program społeczny Tomasza Müntzera. Ten protestancki kaznodzieja nie ograniczył się jedynie do polemiki ideologicznej w swych pismach nawołujących do zaprowadzenia już tu na ziemi prawdziwie chrześcijańskiej sprawiedliwości społecznej. Müntzer staje na czele armii chłopskiej, ulega jednak w bitwie pod Frankenhausen wojskom księżęcy i ponosi straszliwą śmierć z rąk zwycięzców. Zachowały się jedynie jego nieliczne utwory, gdyż ich rozpowszechnianie było zakazane pod karą śmierci.

Na tragiczne zniwo wojny trzydziestoletniej odpowiada literatura niemiecka przejmującymi obrazami okropności i spustoszenia, które obok akcentów aktualnopolitycznych posiadają charakter ponadczasowy i ogólnoludzki, jak np. *Trostgedicht in Widerwärtigkeit des Krieges* Marcina Opitza, napisany w r. 1621. Inny wybitny niemiecki poeta barokowy, Andreas Gryphius, który uszedł wraz ze swoim ojczymem do Polski przed prześladowaniami Habsburgów i okropnościami wojny trzydziestoletniej, pisze w r. 1636 sławny sonet *Tränen des Vaterlandes anno 1636*. Poeta opłakuje zniszczenia materialne i moralny upadek narodu niemieckiego, wołając, iż gorszy jeszcze od klęsk wojennych jest przymus stosowany wobec sumienia poddanych. Wizja apokaliptycznej zagłady ma wstrząsnąć sumieniem możliwych tego świata, zmusić do współczucia dla nękanego wojną narodu.³ Śląski poeta mistyk — Daniel Czepko, walczący przez całe życie o sprawiedliwość społeczną, mimo kłopotów z cenzurą protestancką twierdzi, iż najwyższym prawem powinno być dobro ludu. Występuje również przeciw wyznaniowej nienawiści i religijnej nietolerancji; najwyższą wartością dla Czepki jest pokój.

Okres rządów absolutnych w Niemczech zawężył motywy polityczne, wolnościowe do satyry stanowej, dopiero rok 1767 przynosi pierwszą niemiecką komedię narodową *Minna von Barnhelm* Gottholda Ephraima Lessinga, zawierającą akcenty protestu przeciwko pruskiemu feudalizmowi i rozbiciu jedności państwowej. Lessing wznosi się ponad antagonizm prusko-saski, dlatego też sztuka została wskutek interwencji pruskiej zdjęta z afisza i przez dłuższy czas wystawianie jej było zabronione.⁴ Z roku 1749 pochodzi fragment dramatu *Samuel Henzi* tegoż pisarza, poświęcony losom współczesnego mu szwajcarskiego patrioty.

Pod przemożnym wpływem idei Jeana-Jacques'a Rousseau i jego nauki

³ H. Röhl: *Geschichte der deutschen Dichtung*, Leipzig 1931, s. 98.

⁴ P. Rilla: *Lessing und sein Zeitalter*, Berlin 1960, s. 30.

o suwerenności narodu, w okresie „Sturm und Drang” („burzy i naporu”) w latach siedemdziesiątych XVIII w. powraca do literatury niemieckiej problematyka polityczna i wolnościowa. W utworach Friedricha Leopolda Stolberga, Johanna Heinricha Vossa, Gottfrieda Augusta Bürgera i Ludwika Schubarta pojawia się bunt przeciwko wszechwładzy książąt, handlowi żołnierzami, nieludzkim wyrokom sądowym.

Młodzińcze dramaty Fryderyka Schillera demaskują zło starego porządku, gloryfikują idee republikańskie, apelują o wolność dla ludzkich uczuć.⁵ Utwór Schillera *Zbójcy*, wykraczający poza ramy mieszczańskiego dramatu, opiewa wolność, która jest cechą prawdziwego człowieczeństwa, w określonej jednakże sytuacji społecznej może doprowadzić do anarchii. W drugiej, ostatecznej wersji dramatu zaciera się nieco problematyka społeczna, a na plan pierwszy wysuwa się problem moralności jednostki. Tragiczny patos młodego Schillera wywarł ogromny wpływ na młodych pisarzy ówczesnej Europy, kształtując nawet modę na tzw. „literaturę zbójczą”. W roku 1785 ukazuje się tragedia republikańska Fryderyka Schillera pt. *Die Verschwörung des Fiesko zu Genua*, głosząca ideę walki o nową, rewolucyjną rzeczywistość, która nie była jeszcze popularna wśród ówczesnej niemieckiej publiczności. W roku 1791 Fryderyk Schiller zaznajamia się z filozofią Emanuela Kanta, a zwłaszcza z jego rozważaniami na temat pojęcia „wzniosłości”, które znajduje potem zastosowanie w Schillerowskiej teorii tragizmu. Poeta wierzy w niezależność i boskość wolnej woli jednostki ludzkiej i broni jej z takim samym entuzjazmem, z jakim walczy w swych utworach o prawa człowieka, deptane przez ówczesnych despotów.

Hasła rewolucji francuskiej wywierają wpływ zarówno na wczesny romantyzm niemiecki, jak i na powstanie tzw. literatury jakobińskiej z Johannem Georgiem Forsterem jako jej głównym reprezentantem obok Ulricha Hegnera, Friedricha Rebmanna i Josepha Görresa.⁶

Na początku wieku XIX Francja pod dyktando Napoleona I staje się zagrożeniem dla rozbitej podówczas Rzeszy Niemieckiej. Wówczas to, po zawarciu pokoju w Luneville w r. 1801, gdy Niemcy straciły ziemie na korzyść Francuzów, a Ren stał się granicą pomiędzy Francją a Rzeszą⁷, teatr w Lipsku wystawia dramat Fryderyka Schillera pt. *Die Jungfrau von Orleans*. Autor w osobie bohaterki ukazuje wzór patriotyzmu i wzywa współobywateli

⁵ A. Abusch: *Größe und Tragik eines deutschen Genius*, Berlin-Weimar 1980, s. 47 i nn.

⁶ *Die französische Revolution im Spiegel der deutschen Literatur*, Hrsg. Claus Träger, Leipzig 1975, s. 487.

⁷ *Deutsche Literaturgeschichte in einem Band*, Hrsg. Hans Jürgen Geerdts, Berlin 1967, s. 453.

do walki o niepodległość Niemiec i jedność narodową. Historyczna Joanna została po zwycięstwie zdradzona przez króla i dostała się w ręce Anglików. W roku 1431 spalono ją na stosie jako czarownicę. W utworze Schillera natomiast Joanna ucieka z niewoli angielskiej i prowadzi jeszcze raz wojska do walki. Przeżywając głęboko konieczność wywiązania się ze swego świętego posłannictwa zbawienia ojczyzny, prosta wiejska dziewczyna ponosi na polu bitwy bohaterską śmierć, która jednoczy naród do walki o wolność. I tutaj widzimy wpływ teoretycznych założeń autora, czyniącego z przedstawienia wydarzeń dziejowych pretekst do ukazania wewnętrznych konfliktów przeżywanych przez bohaterkę, która świadomie i dobrowolnie wybiera pomiędzy własnymi marzeniami i pragnieniem szczęścia osobistego a obowiązkiem wobec ojczyzny.

W roku 1804, w okresie gdy Francuzi zagrażają narodowi niemieckiemu, Schiller tworzy najpopularniejszy swój dramat *Wilhelm Tell* poświęcony powstaniu szwajcarskich chłopów, uwieńczonym w r. 1315 zwycięstwem nad wojskami cesarskimi. Poeta pragnie tym samym stworzyć dramat o powstaniu ludowym skierowanym przeciwko obcemu uciskowi.⁸ Bohaterem sztuki jest zarówno lud szwajcarski, jak i ubogi i odważny strzelec alpejski Wilhelm Tell. Jego celny strzał z kuszy, którym pozbawia życia zniechęconego tyrana, staje się sygnałem do powstania zakończonym zrzuceniem jarzma Habsburgów. W zamierzeniu autora Tell jest wyzwolicielem ojczyzny. Idea narodowego wyzwolenia łączy się u Schillera z hasłami reform społecznych, które skłaniają w dramacie szlachtę do zniesienia pańszczyzny. Walka o niepodległość rozgrywa się w *Wilhelmie Tellu* w idyllicznej krainie, w krajobrazie w stylu Rousseau, gdzie człowiek i natura stanowią całość, a do konfliktu doprowadzają wojska najeźdźców. Ostatecznie zwycięża świat przyrody, z którym autor identyfikuje lud. Sentymentalizm jest powiązany z heroiczną walką o wyzwolenie narodu. Poeta posługuje się po mistrzowsku kontrastami, opiewa wyidealizowaną rewolucję ludową, przeciwstawiając ją bezwzględnej władzy absolutnej. *Wilhelm Tell* jest pierwszym dramatem Schillera, który nie kończy się tragicznie. Zakończenie obfituje w sceny radości z odniesionego zwycięstwa. Na przykładzie historycznych wypadków z przeszłości Szwajcarów, którzy *nota bene* uważają *Wilhelma Tella* za swój dramat narodowy, Schiller porusza zasadniczy problem swojej epoki: konieczność zjednoczenia Niemiec w obliczu agresji napoleońskiej. Mimo historycznego kostiumu wymowa sztuki była skierowana przeciwko współczesnemu despotyzmowi, dlatego też niejednokrotnie dramat należał do dzieł zakazanych.

⁸ A. Miłska: *Fryderyk Schiller*, Warszawa 1954, s. 146.

Przedwczesna śmierć Schillera przerwała niestety pracę nad dramatem *Dymitr Samozwaniec*. W zachowanym fragmencie na plan pierwszy wysuwa się konflikt pomiędzy siłami historycznymi: możnowładcami a ludem rosyjskim, po raz pierwszy też na scenie niemieckiej Słowianie przedstawieni zostali z wielką wnikliwością i prawdą.

Pierwsze dziesięciolecie XIX wieku obfituje w Niemczech w literaturę o charakterze patriotycznym i okolicznościowym. Utwory Ernesta Moritza Arndta i Teodora Körnera, zrodzone z nakazu chwili, stają się wezwaniem do walki narodu niemieckiego o wolność przeciw Napoleonowi I. Ich pieśni cieszą się ogromną popularnością wśród patriotycznej młodzieży i studentów. Dramaturg Heinrich von Kleist, występując w swej twórczości przeciwko współczesnemu sobie modelowi społeczeństwa, domaga się równocześnie najbardziej radykalnych środków wyzwolenia Niemiec z francuskiej niewoli. Jego wiersz *Germania an ihre Kinder* przeradza się w fanatyczną apoteozę walki i zwycięstwa za wszelką cenę.

Podczas gdy pisarze niemieccy końca XVIII wieku afirmowali ideały burżuazyjnej rewolucji francuskiej jako wypływające z haseł Oświecenia zdobycze dla kultury całej ludzkości — literatura patriotyczna w Niemczech, w okresie wojen napoleońskich, ma wyraźne akcenty narodowe, a nawet religijne, czyniąc niejednokrotnie wojnę wyzwolenczą („Befreiungskrieg”) wojną świętą.

Wyznawcy wolnościowych haseł z lat 1813–1815 żywili nadzieję, iż dadzą się one wcielić w życie społeczeństwa niemieckiego po zakończeniu wojny i oczekiwali prawdziwie rewolucyjnych przemian w państwie. Rzeczywistość miała ich gorzko rozczarować. Po Kongresie Wiedeńskim rząd tłumił wszelkie przejawy myśli postępowej, które znalazły podatny grunt wśród członków studenckich organizacji, „Burschenschaftów” i stowarzyszeń gimnastycznych. Młodzież niemiecka domagała się wolności i równości, żądała utworzenia demokratycznej republiki.

Lata trzydzieste XIX w., z ich wielkimi przemianami w dziedzinie techniki, gospodarki i przemysłu, z wyłaniającymi się problemami socjalnymi, cechuje znaczny wzrost zainteresowania polityką w społeczeństwie, a „Politischehmen der Wirklichkeit” staje się nieodzowną częścią składową ówczesnego profilu światopoglądowego. Wśród tworzącego się proletariatu szerzą się idee utopijnego socjalizmu. W roku 1834 powstaje w Paryżu tajna organizacja niemieckich emigrantów pod nazwą „Bund der Verbannten”, przemianowana potem na „Bund der Gerechten”.⁹ W tym samym okresie

⁹ *Deutsche Geschichte in drei Bänden*, Hrsg. Hans Joachim Bartmus, Bd. 2 von 1789 bis 1917, Berlin 1975, s. 195–196.

dochodzi do głosu ruch wolnościowy i literacki „Das junge Deutschland”, określony w rok później przez Bundestag jako organizacja zagrażająca podwalinom porządku w państwie. Rosnące w bogactwo i znaczenie oświecone mieszczaństwo niemieckie wysuwa coraz to nowe żądania i poddaje krytyce stan rzeczy panujący w kraju, sprzyjając tym samym rozwojowi liryki politycznej w latach 1830–1850 i przygotowując klimat dla rewolucji 1848 roku.

Grupa utworów należących do tzw. „Rheinlyrik” stanowi przykład różnorodnego — w zależności od reprezentowanego kierunku ideowego — traktowania aktualnych dla Niemców tematów, a równocześnie pozwala zorientować się w ważniejszych tendencjach panujących w ówczesnej literaturze wolnościowej.¹⁰ Popularna pieśń Nicolausa Beckera *Sie sollen ihn nicht haben, den freien deutschen Rhein* jest przykładem bezpośredniego, pełnego prostoty apelu do uczuć narodowych; wiersz *Der Rhein* pióra Roberta Prutza, należący do tzw. „Bildungslyrik”, ujmuje zagadnienie Renu w powiązaniu ze sprawą wewnętrzną wolności Niemiec i z pozycji doktrynalnego liberalizmu.¹¹ Wreszcie Rudolph Gottschall w utworze *Der Rhein*, głosząc, iż Ren winien stać się mostem łączącym narody, zespala hasła narodowej rewolucji z ogólnoludzkimi dążeniami do wolności. W obrębie grupy pokrewnych Gottschallowi pisarzy rozwinie się właśnie, pod wpływem wypadków na arenie międzynarodowej, liryka poświęcona walkom Greków i Polaków o wyzwolenie narodowe.

Poeci ze Szwabii zajmują ważną pozycję pośród romantyków niemieckich, opiewających „wiecznego ducha narodu” i wzywających do walki w utworach przepelnionych patriotycznym entuzjazmem. Wzorując się na poezji ludowej, dążą równocześnie pod względem formalnym do prostoty i harmonii. Krytykują w swych lirykach rodzimy absolutyzm i głoszą hasła liberalne.

W czasie powstania listopadowego 1830 r. poeci szwabscy starali się zarówno wierszem, jak i czynem wyrazić swą przyjaźń i solidarność z walczącym narodem polskim. Po klęsce powstania spieszo z pomocą żołnierzom polskim udającym się do Francji, udzielając im gościny i opiekując się rannymi. Przywódca romantyków szwabskich Ludwik Uhland w wierszu *Mickiewicz* (1833) każdą zwrotkę kończy okrzykiem: „Jeszcze Polska nie zginęła” („Noch ist Polen nicht verloren!”). Wśród polskich powstańców cieszących się gościnnością innego cenionego poety Justyna Kernera znajdował się generał Maciej Rybiński i inni, którzy zapoznali romantyków

¹⁰ *Deutsche Literaturgeschichte in einem Band*, Hrsg. Hans Jürgen Geerdts, Berlin 1967, s. 360.

¹¹ *Geschichte der deutschen Literatur von 1830 bis zum Ausgang des 19. Jhs.*, Hrsg. Kurt Böttcher, Berlin 1975, s. 244.

szwabskich z polską literaturą. Justyn Kerner, Gustaw Schwab i Gustaw Pfizer są autorami licznych przekładów poezji polskiej na język niemiecki, opiewającymi równocześnie w swoich własnych utworach walki wolnościowe naszego narodu, tworząc tzw. „Polenlieder” („pieśni o Polsce”). Do najbardziej znanych wierszy o powstaniu listopadowym należy pieśń *Pułk czwarty* (*Die letzten Zehn vom vierten Regiment*) Juliusza Moseny, której pierwsza zwrotka (w przekładzie Jana Nepomucena Kamińskiego) brzmi:

Walecznych tysiąc opuszcza Warszawę,
Przysięga klęcząc: — Świadkiem naszym Bóg.
Z bagnietem w rękę pójdziem w świętą sprawę.
Śmierć naszym hasłem, niechaj zadrzy wróg! —
I dobosz zagrzmiał, już sojusz zawarty,
Z panewką prózną idzie w bój pułk czwarty.¹²

Ferdinand Freiligrath i Georg Herwegh¹³ obok Hoffmanna von Fallersleben należą do najznakomitszych pisarzy politycznych Niemiec lat czterdziestych XIX w. Jako autor między innymi zbioru *Unpolitische Lieder*, którym zapoczątkował poezję wolnościową owego okresu, porusza Fallersleben aktualną problematykę zjednoczenia Niemiec i krytykuje wady współczesnego sobie ustroju. Za swe przekonania zostaje zwolniony ze stanowiska profesora literatury niemieckiej na uniwersytecie we Wrocławiu i zmuszony do opuszczenia Śląska. Georg Herwegh, reprezentant radykalno-demokratycznego ugrupowania pisarzy, dowodzi w r. 1849 grupą robotników w powstaniu w Baden. Tom jego wierszy *Die Gedichte eines Lebendigen* przepojony jest hasłami walki o wyzwolenie spod świeckiej i duchowej tyranii. Zdaniem Herwegha, zmieniła się rola pisarza — nie jest to już stojący na wyżynach geniusz, ale działacz, który zstąpił z piedestału niezaangażowanego artysty i kroczy w pierwszym szeregu walczącej partii.

Ferdinand Freiligrath, wydawca gazety „Neue Rheinische Zeitung”, reprezentuje w swych utworach przekonania i dążenia nie tylko postępowego mieszczaństwa, ale i proletariatu. Twórczość pisarzy lewicowych spotkała się jednak z krytyką ze strony Heinricha Heinego, który odcinając się zarówno od „Tendenzdichtung” drobnomieszczańskich liberałów, jak i od „czystej sztuki” romantyzmu, w swej wielkiej politycznej satyrze *Atta Troll* zarzuca im niezupełnie trafną ocenę rzeczywistości dziejowej. Na emigracji w Paryżu osiągnął swój szczyt nie tylko artyzm poetycki Heinego; tutaj również dokonała się ewolucja światopoglądowa poety w kierunku tworzenia liryki

¹² M. Szyrocki: *Dzieje literatury niemieckiej*, tom 2, Warszawa 1972, s. 14.

¹³ N.G. Werner: *Geschichte des politischen Gedichts in Deutschland von 1815 bis 1840*, Berlin 1972, s. 337 nn.

społecznie i politycznie zaangażowanej. W roku 1844 powstaje słynny utwór *Die schlesischen Weber*, w którym autor traktuje tkaczy śląskich jako świadomych bojowników, wkładając w ich usta potępienie panującego reżimu. W tomiku *Zeitgedichte* oskarża Heine despotyzm niemieckich książąt oraz niewolniczą uległość narodu i krytykuje ograniczoność poetów mieszczańskie opozycji.

Echa krótkiej podróży do Hamburga, jaką Heine po trzynastoletnim pobycie na emigracji odbył w r. 1843, znalazły swe bezpośrednie odbicie w satyrycznym poemacie *Deutschland. Ein Wintermärchen*¹⁴, który spotkał się z przychylną oceną Franza Mehringa. Heine, rozgoryczony sytuacją, jaką zastał w Niemczech, nie poddaje się pesymizmowi i postanawia walczyć. W *Wintermärchen* poeta po raz pierwszy ukazuje pozytywny ideał — idee socjalizmu, w myśl których należy dążyć do przekształcenia świata. Poemat przepelniony jest namiętnym patriotyzmem, połączonym z nienawiścią zwróconą przeciw despotom, Heine daje tu również wyraz swej wierze w nieuniknione, ostateczne zwycięstwo rewolucji.

Georg Weerth, znakomity wyraziciel dążeń niemieckiego proletariatu, w swym prozatorskim fragmencie *Fragment eines Romans* stworzył w osobie robotnika Martina sylwetkę pierwszego świadomego proletariusza w niemieckiej literaturze. W utrzymanych w tonie ludowym *Lieder aus Lancashire* opowiada Weerth o powstaniu tkaczy śląskich, o ciężkiej pracy górników i ich walce z właścicielami kopalń. Satyryczne utwory prozą: *Humoristische Skizzen aus dem deutschen Handelsleben* i *Leben und Taten des berühmten Ritters Schnapphanski* wymierzone są przeciwko bogatemu kupiectwu, wielkiej burżuazji i junkierstwu.

Rewolucja r. 1848 w Niemczech nie spełniła pokładanych w niej nadziei — nie doszło do obalenia monarchii i do zjednoczenia Niemiec. Chłopi pruscy popadli na powrót w niewolę, a decydująca władza w państwie przeszła znów w ręce bogatych junkrów. Lata 1850–1890 to okres zaniechania przez poetów prawie zupełnie (poza „Kriegslyrik” lat siedemdziesiątych) tematyki społeczno-politycznej na rzecz opiewania codziennego życia mieszczaństwa lub też snucia estetyczno-abstrakcyjnych wywodów.

Wątek polityczny i wolnościowy dochodzi do głosu w niemieckiej twórczości powieściowej lat trzydziestych XIX stulecia. Nie zawsze można tu mówić o dominacji tematyki politycznej, gdyż jest ona niejednokrotnie usuwana na plan dalszy przez problemy obyczajowe i społeczne, podobnie jak działo się to w osiemnastowiecznej „powieści o państwie” w rodzaju *Insel*

¹⁴ *Deutsche Literaturgeschichte in einem Band*, Hrsg. Hans Jürgen Geerdts, Berlin 1967, s. 357.

Felsenburg Johanna Gottfrieda Schnabla czy też utworów Christopha Martina Wielanda. Tym niemniej pozycje te stanowią będącym mocnym fundamentem dla rozwoju niemieckiej współczesnej prozy zaangażowanej. Karol Immermann w swej powieści *Die Epigonen* (1836) ukazuje konflikty pomiędzy szlachtą a mieszczaństwem. Henryk Laube poświęca swą trylogię *Das junge Europa* między innymi polskiemu powstaniu listopadowemu, wreszcie w powieści Karla Gutzkowa *Die Ritter vom Geiste* (1850–1851) znajdujemy obraz skomplikowanych stosunków wewnętrznych w Niemczech po upadku rewolucji r. 1848. Rok 1866 przynosi powieść *In Reih und Glied* Friedricha Spielhagena, opowiadającą o losach przywódcy niemieckiego ruchu robotniczego, Ferdinanda Lassalle'a.¹⁵

Wraz z hasłami naturalizmu wkracza na widownię niemieckiego życia literackiego nowa problematyka.¹⁶ Jej przedstawiciele, często zbliżeni do ideologii socjalistycznej, zajmują się przede wszystkim problemami społecznymi, usuwając na plan dalszy tematykę narodową i polityczną, która powróci dopiero na początku dwudziestego wieku, przede wszystkim w powieściach Heinricha Manna. W pierwszym tomie swojej trylogii *Kaiserreich*, pt. *Der Untertan* (1910 r.), pisarz atakuje z oskarżycielską pasją mentalność przedstawicieli niemieckiej burżuazji, na których wywierają niekorzystny wpływ kolejno: rygor szkolny, nacjonalistyczne organizacje studenckie, wychowujący w ślepych posłuszeństwie reżim armii cesarskiej i specyficzny klimat „wielkiej polityki” uprawianej w miastach prowincjonalnych przez konserwatystów i socjaldemokratów. Autor w mistrzowski sposób odsłania uprawiany w zastraszającym stopniu przez tysiące obywateli niemieckich kult władzy, który uniemożliwiając narodowi samodzielne myślenie, uczyni z nich ślepych poddanych, bez sprzeciwu ginących w niedalekiej przyszłości w okopach I wojny światowej.¹⁷ Problematykę lat wojny i rewolucji r. 1918 podejmuje Bernard Kellermann w powieści *Der 9. November* (1920). Sceny ze środowiska artystów i z kręgów oficerskich kontrastują tu z nędzą berlińskiej ulicy ostatniego roku wojny; przywódcą budzącego się proletariatu staje się żołnierz–rewolucjonista Ackermann. Ginie on wprawdzie w czasie ucieczki przed policją, jego ideały pozostają jednak żywe i prowadzą lud do walki o lepsze jutro i o braterstwo całej ludzkości.

Powieści pacyfistyczne w rodzaju *Der Krieg* Ludwika Rennena (1928) czy też Ericha Marii Remarque'a *Im Westen nichts Neues* (1929) piętnują

¹⁵ *Deutsche Geschichte in drei Bänden*, Hrsg. Hans Joachim Bartmus, Bd 2, von 1789 bis 1917, s. 344 nn.

¹⁶ *Deutsche Literaturgeschichte in einem Band*, Hrsg. Hans Jürgen Geerdts, Berlin 1967, s. 397.

¹⁷ U. Münchow: *Deutscher Naturalismus*, Berlin 1968, s. 15 i nn.

wprawdzie niemiecki militarizm, ale przedstawiają wojnę jedynie jako wy-
mykający się ocenie ludzkiego rozumu kataklizm dziejowy, nie uwzględniając
jego skomplikowanej socjologiczno-politycznej konstrukcji.

Nieco odmienne ujęcie problemu wojny reprezentuje Leonhard Frank
w swym zbiorze nowel *Der Mensch ist gut*. Nie szczędząc niemal naturali-
stycznych opisów tragedii ludzi w okopach i szpitalach frontowych, usiłuje
równocześnie znaleźć odpowiedź na dręczące pytanie, kto jest winien ich
tragicznej przedwczesnej śmierci. Tysiące niemieckich ojców wychowywało
swych synów na żołnierzy tej straszliwej wojny, a gdy ona wybuchła, prze-
ciężny obywatel nie wiedział nawet dokładnie, czy to jego własny naród
napadł, czy sam został napadnięty. Duch obłąkańczego służalstwa i ślepego
posłuszeństwa jest tak powszechny, że tylko jeden człowiek na froncie zdo-
łał się od niego uwolnić — ale, jak to z gorzką ironią stwierdza autor, był
to człowiek obłąkany. Szary obywatel — w noweli ojciec zabitego na fron-
cie żołnierza — na szczęście dla reżimu nie może myśleć, gdyż codziennie
przez całe swoje życie jest tak utrudzony, że zapomina, iż kiedyś i on był
człowiekiem. Straszliwym oskarżeniem pruskiego ducha dyscypliny i pod-
daństwa jest scena, w której żołnierz — Tułów, pozbawiony rąk i nóg, na
zapytanie wojskowego lekarza odpowiada „wedle rozkazu”. Oslupiały lekarz
zdaje sobie w tej chwili sprawę z faktu, że ów ponury duch fałszywego po-
czucia obowiązku nie da się zwalczyć połowicznymi posunięciami. Poddani
zaczynają myśleć, tłumowi wojennych wdów i sierot i rzeszom robotników
wyległych na ulicę działacze rewolucyjni zwiastują narodziny Republiki.

Druzgocącą krytykę inteligencji burżuazyjnej, która nie jest już w stanie
stawić oporu zalewowi kapitału, a później, w latach trzydziestych — de-
magogii i przemocy faszyzmu, przeprowadza Thomas Mann na przykładzie
Hansa Castorpa z powieści *Der Zauberberg* (1924), młodego pacjenta eks-
kluzywnego sanatorium dla gruźlików w Davos. Autor, celowo wyrwawszy
postaci utworu z ich normalnego otoczenia, stwarza im specyficzny klimat,
w którym tym wyraźniej uwidaczniają się objawy rozkładu warstwy mieszc-
zańskiej niemieckiego społeczeństwa przed i w czasie pierwszej wojny świa-
towej. Ideologiczną osnowę powieści stanowią filozoficzno-polityczne dysku-
sje pomiędzy dwoma intelektualistami — liberałem Settembrinim i fanaty-
kiem Naphtą, walczącymi o wpływ na rozwój osobowości Castorpa. Iście
symboliczne zakończenie powieści, kiedy to Castorp po siedmioletnim poby-
cie w sanatorium „Berghof” opuszcza „czarodziejską górę” i chce powrócić
do normalnego życia, ale musi udać się na front — ukazuje całkowite fia-
sko ideałów bohatera, który wyżywał się w światopoglądowych dyskusjach,
podczas gdy wsteczne siły bez jego udziału zadecydowały o losach narodu.

Najtrafniejszą chyba analizę gigantycznej maszyny wojennej przynio-

sła znana powieść Arnolda Zweiga *Der Streit um den Sergeanten Grischa* (1928). Spór o kompetencje pomiędzy generałami — von Lychowem i Schieffenzahnem, tragiczny los rozstrzelanego niewinnie, w imię politycznych interesów pruskiego dowództwa armii, rosyjskiego jeńca Griszy Paprotkina, jest równocześnie dla autora pretekstem literackim do zdemaskowania rzeczywistych stosunków panujących na froncie niemieckim w ostatnim okresie I wojny światowej. Zważywszy na rok ukazania się powieści — 1928 — można sądzić, iż autorowi chodziło również o zdecydowane ostrzeżenie narodu przed hegemonią armii w państwie. Naczelny Kwatermistrz armii Schieffenzahn rywalizuje o wpływy i władzę z posłem Schillesem, baronem węgla i stali, który zamiast bagnetom, chciałby podporządkować państwo interesom przemysłu ciężkiego.

Przedstawicielom niemieckiej inteligencji — pisarzowi Bertinowi i porucznikowi Winfriedowi — niewinna śmierć Griszy uzmysławia zło ustroju, w którym żyją. Żołnierze marzą o powrocie do domu, o zaprzestaniu bratobójczych walk. W ostatnim rozdziale powieści maszynista zwalnia bieg pociągu wiozącego urlopowanych żołnierzy do Berlina, aby zabrać doń swego nieznanego towarzysza, który nie zdążył na czas odjazdu; stukot kół tego parowozu zabrzmiał być może złowieszczo dla pasażerów pierwszej klasy.

Obok wymienionych powieściopisarzy do walki z reakcją i z coraz wyraźniej zagrażającym w Niemczech faszyzmem stanęli: satyrycy Erich Mühsam i Kurt Tucholsky, dramaturg Ernst Toller, lirycy tworzący z pozycji proletariackich: Johannes Becher, Erich Weinert, reformatorzy teatru niemieckiego: Friedrich Wolf i Bertolt Brecht, wreszcie syn inteligencji mieszczańskiej, wróg nr 1 hitleryzmu: Lion Feuchtwanger.¹⁸ Powieści, którymi Lion Feuchtwanger włączył się w nurt literatury politycznie zaangażowanej, a mianowicie trylogia *Wartesaal* (*Erfolg*, r. 1930, *Die Geschwister Oppermann*, r. 1933, *Exil* r. 1938) oraz *Die Brüder Lautensack* (r. 1943) i *Simone* (r. 1944) stanowią ważny i ciekawy etap w twórczości tego pisarza, przede wszystkim z racji zawartego w nich rzetelnego osądu współczesności niemieckiej, a zwłaszcza trafnego przedstawienia we wspomnianych utworach centralnego dla Niemiec lat trzydziestych zagadnienia buntu, a potem zwycięstwa głupoty nad rozsądkiem, jak autor określił w epilogu do *Exil* upadek Republiki Weimarskiej i dojście do władzy partii hitlerowskiej.¹⁹ Wśród emigrantów politycznych z Niemiec faszystowskich po r. 1933 znaleźli się obok Liona Feuchtwangera tacy przedstawiciele zdecydowanie bojowego, antyfaszystow-

¹⁸ U. Weisstein: *Heinrich Mann. Eine historisch-kritische Einführung in sein dichtarisches Werk*, Tübingen 1962, s. 118–130.

¹⁹ H. Leupold: *Lion Feuchtwanger*, Leipzig 1967, s. 57 nn.

skiego nurtu niemieckiego powieściopisarstwa, jak Anna Seghers, Willi Bre-
del, Klaus Mann, Arnold Zweig, Erich Maria Remarque i Fryderyk Wolf,
którym udało się w pewien sposób odpowiedzieć przez swoje utwory pisane
na uchodźctwie na trudne i bolesne pytanie, jak mogło dojść do zwycięstwa
narodowego socjalizmu w Niemczech, a następnie, w jaki sposób otworzyć
oczy innych narodów w wolnym świecie na niebezpieczeństwo grożące ludz-
kości ze strony hitleryzmu.²⁰

Do najważniejszych motywów utworów wymienionych pisarzy należą:
krytyczna analiza sytuacji w Niemczech w okresie przed i w czasie zdoby-
wania władzy przez Hitlera, demaskatorski obraz stosunków w III Rzeszy
— problem istnienia obozów koncentracyjnych, prześladowanie Żydów, hołd
złożony ruchowi oporu oraz poważne, ale dalekie od pesymizmu i pełne na-
dziei spojrzenie na trudną emigracyjną egzystencję.

ZUSAMMENFASSUNG

Die fortschrittliche politische Problematik in der deutschen Literatur steht immer
im engen Zusammenhang mit der patriotischen, freiheitlichen und sozialen Thematik.
Der bedeutendste Lyriker und politischer Spruchdichter der mittelalterlicher Blütezeit,
Walther von der Vogelweide, beklagte den Zerfall des Rechts und der deutschen Reichs-
gewalt. Kritisch betrachteten die Verfasser von politischen Satiren und Fastnachtsspielen
die gesellschaftlichen Verhältnisse in Deutschland. In den Schriften von Martin Luther,
Ulrich von Hutten und Hans Sachs sahen die revolutionären Bauern und das progressive
Bürgertum eine ideologische Waffe für die Abstreifung feudaler Fesseln. Gotthold Ephraim
Lessing, berühmter Vertreter der deutschen Aufklärung, schuf mit *Minna von Barnhelm*
das erste deutsche realistische Lustspiel mit kritischen Motiven. In seinen Dramen pro-
testierte Friedrich Schiller gegen die Tyrannen. Die Zeitereignisse (Niederlage Preussens,
Aufstand der Tiroler, der Befreiungskrieg) weckten bei Theodor Körner, Ernst M. Arndt
und Heinrich von Kleist Interesse für freiheitliche, nationale und politische Fragen. Der
revolutionäre Romantiker Heinrich Heine schrieb in der Zeit seiner Freundschaft mit den
Freiheitskämpfern das poetisch kraftvolle Gedicht *Die schlesischen Weber*. Zu den wirk-
samsten Lyrikern der Achtundvierziger Revolution gehören: Georg Herwegh, Ferdinand
Freiligrath und Georg Weerth. Der Repräsentant des „Jungen Deutschland“ Karl Gutzkow
opponierte vom Standpunkt der bürgerlich-liberalen Intelligenz gegen politische Reaktion
und versuchte einen neuen sozialen Roman in Deutschland zu schaffen.

Die deutschen fortschrittlichen Schriftsteller und Publizisten (Lion Feuchtwanger,
Alfred Döblin, Heinrich, Thomas und Klaus Mann) gingen nach 1933 ins Exil und dort
beschäftigten sich in ihren Werken mit dem Faschismus und mit dem Emigrantenschicksal
(Willi Breidel, Anna Seghers, Arnold Zweig u.a.).

²⁰ B. Kowalowa: *Powieści polityczne Liona Feuchtwangera*, Lublin 1986, s. 240 nn.